

ληπτο μὲ τὰ γνωστὰ μέτρα τοῦ χρόνου, μὲ τὸ μακρὸς ἢ μὲ τὴ βραχύτητα. Μόνον γιὰ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον εἶναι δυνατὸν νὰ εἰποῦμε ὅτι ἔχουν μεγάλη διάρκεια ἢ μικρή, μακρότητα ἢ βραχύτητα. Ἔτσι ὁμιλοῦμε γιὰ βραχὺ ἢ μακρὸ χρονικὸ διάστημα τοῦ παρελθόντος. Ἄλλὰ — τοῦτο εἶναι τώρα τὸ ἐρώτημα τοῦ Αὐγουστίνου — πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μακρὸ ἢ βραχὺ ἐκεῖνο ποῦ δὲν ὑπάρχει καθόλου ; Γιατὶ τὸ παρελθὸν δὲν ὑπάρχει πιά καὶ τὸ μέλλον δὲν ὑπάρχει ἀκόμη. Τὸ παρὸν ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος, τὸ ὁποῖον πραγματικὰ ὑπάρχει, περιορίζεται εἰς τὸ ἐλάχιστον. « Ἐὰν ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφθῆ ἓνα ὁποιονδήποτε χρόνο, ποῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαιρεθῆ σὲ μέρη, ἔστω καὶ στὰ ἐλάχιστα, τότε μόνον αὐτὸν τὸν χρόνο θὰ ἤμποροῦσε νὰ τὸν ὀνομάσῃ «παρὸν». Καὶ ὅμως καὶ αὐτὸ τὸ μικρὸ μέρος τοῦ χρόνου μεταπίπτει τόσο σύντομα ἀπὸ τὸ μέλλον πρὸς τὸ παρελθόν, ὥστε αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐκταθῆ ἔστω καὶ μιὰ στιγμή πέρα ἀπὸ τὴ διάρκειά του. Γιατὶ ἂν ἦταν δυνατόν νὰ ἐπεκταθῆ πέρα ἀπὸ τὴ διάρκειά του, τότε θὰ μοιράζονταν σὲ παρελθὸν καὶ μέλλον. Γιὰ τὸ παρὸν ὅμως δὲν θὰ ἔμενε τότε τόπος. Ποῦ εἶναι λοιπὸν ὁ χρόνος, ποῦ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸν ὀνομάσωμε μακρὸν ; » Καὶ ὅμως συγκρίνομε χρονικὰ διαστήματα τὸ ἓνα μὲ τ' ἄλλο καὶ λέμε ὅτι τὸ ἓνα εἶναι μακρότερο καὶ τὸ ἄλλο βραχύτερο. Κατ' οὐσίαν ὅμως, λέγει ὁ Αὐγουστίνος, μετράμε τοὺς χρόνους μόνον ἐφ' ὅσον, καθὼς περνοῦν, τοὺς αἰσθανόμαστε καὶ τοὺς μετράμε. Ποιὸς ὅμως ἤμπορεῖ νὰ μετρήσῃ τοὺς περασμένους χρόνους, οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπάρχουν πιά, ἢ τοὺς μέλλοντες, οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη ; Κανεὶς, ἐκτὸς ἂν ἰσχυρισθῆ, ὅτι δύναται νὰ μετρήσῃ ὅ,τι δὲν ὑπάρχει. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ὁ χρόνος παρέρχεται, δύναται κανεὶς νὰ τὸν ἀντιληφθῆ καὶ νὰ τὸν μετρήσῃ, ὅταν ὅμως παρέλθῃ, δὲν ἤμπορεῖ πιά κανεὶς νὰ τὸν μετρήσῃ, ἐπειδὴ τότε ὁ χρόνος δὲν ὑπάρχει πιά ».

Ἄλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Αὐγουστίνος αἰσθάνεται ὅτι δὲν ἀγγίζει τὴν ἀλήθεια· γιὰ τοῦτο προσθέτει : « ἐρευνῶ, πατέρα, δὲν θέτω ἰσχυρισμούς· προστάτεψέ με καὶ βοήθησέ με σ' αὐτό, Θεέ μου . . . » Ἄφησέ με, Κύριε, ἐλπίδά μου, νὰ ἐρευνήσω ἀκόμη, μὴν ἐνοχλήσῃς τὴν προσπάθειά μου. Ἄν λοιπὸν ὑπάρχει ἓνα παρελθὸν καὶ ἓνα μέλλον, θέλω πρόθυμα νὰ γνωρίσω, ποῦ εἶναι αὐτά ». Τὸ παρελθὸν ὅμως κατ' οὐσίαν δὲν ὑπάρχει, γιατί ἂν ὑπῆρχε, τότε θὰ ἦταν παρὸν. Ὅ,τι ὑπάρχει ἀπὸ τὸ παρελθὸν εἶναι μόνον ἡ εἰκόνα του μέσα στὴ μνήμη, ἡ εἰκόνα του μέσα στὸ παρὸν. « Ὅταν μιλάμε γιὰ τὸ παρελθὸν σύμφωνα μὲ τὴν ἀλήθεια, τότε δὲν ἀνασύρωμε ἀπὸ τὴ μνήμη μας τὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα πέρασαν, ἀλλὰ τίς εἰκόνες τῶν ἀντικειμένων ποῦ ἔχομε συλλάβει μὲ λέξεις... Ἡ νεότητά μου π.χ., ἢ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει πιά, ἀνήκει στὸ παρελθὸν, τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει πιά. Ὅταν ὅμως σκέπτομαι τὴ νεό-

τητά μου και μιλάω γι' αυτήν, τότε βλέπω την εικόνα της μέσα στο παρόν, επειδή είναι ακόμα μέσα στη μνήμη μου.» 'Η μνήμη λοιπόν σώζει την εικόνα του παρελθόντος. "Όταν πάλι κανείς μιλάει για το μέλλον, δεν βλέπει το ίδιο το μέλλον, γιατί αυτό δεν υπάρχει ακόμη, αλλά βλέπει τα αίτια του και τις ενδείξεις του, τα όποια υπάρχουν ήδη. 'Από το πλήθος τῶν πραγμάτων ἄς μιλήσῃ ἐδῶ γιὰ μένα ἕνα παράδειγμα. Βλέπω την χαραυγή, και προλέγω την ανατολή του ἡλίου. "Ό,τι βλέπω, είναι παρόν, ὅ,τι προλέγω, είναι μέλλον. Δεν είναι ὁ ἥλιος μέλλον, γιατί αὐτός υπάρχει ήδη, ἀλλά ἡ ἀνατολή του, ἡ ὁποία δεν υπάρχει ακόμη. 'Αλλά οὔτε την ἀνατολή θὰ ἦταν δυνατόν νὰ την προείπω, ἂν ἡ εἰκόνα της δεν ἦταν ἤδη μέσα στο πνεῦμα μου. "Όμως οὔτε ἐκείνη ἡ χαραυγή, πού βλέπω στον οὐρανό, είναι ἡ ἀνατολή του ἡλίου, ἂν και ἐκείνη προηγείται ἀπό την ἀνατολή, οὔτε είναι ἡ χαραυγή ἐκείνη ἡ εἰκόνα πού ἔχω μέσα στο πνεῦμά μου. Τίς βλέπω ὅμως και τίς δυὸ ὡς τ ω ρ ι ν ἔ ς, ὡς παρόν, και ἔτσι μπορῶ νὰ προείπω την ἀνατολή του ἡλίου, ἡ ὁποία είναι ἀκόμα μέλλουσα. Τὸ μέλλον λοιπόν δεν είναι ἀκόμη, και ἐφ' ὅσον δεν είναι ἀκόμη, δεν υπάρχει καθόλου· και ἐφ' ὅσον δεν υπάρχει, δεν ἔμπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ἰδῆ, μπορεῖ ὅμως ἀπὸ τὸ παρόν, τὸ ὁποῖον υπάρχει και τὸ βλέπει κανεὶς, νὰ προείπῃ τὸ μέλλον ». "Ὡστε, τοῦτο είναι ἕως τώρα καθαρὸ : ὅτι οὔτε τὸ μέλλον οὔτε τὸ παρελθὸν υπάρχουν και ὅτι κατ' οὐσίαν δεν ἔμπορεῖ κανεὶς νὰ μιλάει γιὰ τρεῖς χρόνους, γιὰ παρελθόν, παρόν και γιὰ μέλλον. «'Ακριβέστερα θὰ ἐλέγαμε : ὅτι υπάρχουν τρεῖς χρόνοι· δηλαδή ἕνα παρόν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ παρελθόν, ἕνα παρόν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ παρόν και ἕνα παρόν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ μέλλον. Γιατί μέσα στην ψυχὴ μας υπάρχουν οἱ τρεῖς χρόνοι αὐτοί, ἄλλοῦ ὅμως δὲν τοὺς βρίσκω ». 'Ο ἀντίστοιχος ὀρισμὸς τοῦ Πλωτίνου περὶ τοῦ χρόνου λέγει : « Δεῖ δὲ οὐκ ἔξωθεν τῆς ψυχῆς λαμβάνειν τὸν χρόνον ».

Πῶς ὅμως μετράμε τὸ παρόν, ἀφοῦ δεν ἔχει καμμιά ἔκταση ; « Τὸ μετράμε λοιπόν καθὼς περνάει· ὅταν ὅμως περάσῃ, δεν τὸ μετράμε, επειδὴ τότε δεν υπάρχει πιά τίποτε, τὸ ὁποῖο είναι δυνατόν νὰ μετρηθῆ. 'Αλλὰ ἀπὸ ποῦ ἔρχεται, κατὰ ποῖον τρόπο και πρὸς ποῦ πηγαίνει τὸ παρόν, ὅταν τὸ μετράμε ; 'Απὸ ποῦ ἄλλοῦ παρὰ ἀπὸ τὸ μέλλον ; Κατὰ ποῖον ἄλλον τρόπο παρὰ διὰ τοῦ παρόντος ; Πρὸς τὰ ποῦ παρὰ πρὸς τὸ παρελθόν ; "Ὡστε τὸ παρόν ἔρχεται ἀπ' αὐτὸ ποῦ δεν είναι ἀκόμη, περνάει ἀπὸ αὐτό, τὸ ὁποῖον δεν ἔχει διάρκεια, και προχωρεῖ πρὸς αὐτό, πού δεν υπάρχει πιά. Τί ἄλλο ὅμως μετράμε παρὰ τὸν χρόνο σὲ ὅποια-δήποτε ἔκτασή του ; Μὲ ποῖο μέτρο ὅμως μετράμε τὸν χρόνο πού περνάει ; Μήπως τὸν μετράμε μὲ τὸ μέλλον, ἀπὸ ὅπου προέρχεται ; 'Αλλὰ ὅ,τι δεν υπάρχει ἀκόμη, δεν μπορούμε νὰ τὸ μετρήσωμε. 'Ἡ μήπως

μέ τὸ παρόν, ἀπ' ὅπου περνάει ὁ χρόνος ; "Ὅ,τι ὅμως δὲν, ἔχει καμμιά διάρκεια, δὲν τὸ μετράμε. "Ἡ μήπως μέ τὸ παρελθόν, ὅπου ἀκριβῶς κατατείνει ὁ χρόνος ; "Ἀλλά ὅ,τι δὲν ὑπάρχει ἀκόμη, δὲν μπορούμε νὰ τὸ μετρήσωμε ». "Ὅλα αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα βασανίζουν τὸ πνεῦμα τοῦ Αὐγουστίνου καὶ ἡ ψυχὴ του φλέγεται, ὅπως λέγει, ἀπὸ τὸν ἔρωτα νὰ λύση αὐτὸ τὸ περίπλοκο πρόβλημα. « Ποιὸν ἤμπορῶ νὰ ἐρωτήσω γι' αὐτὰ τὰ πράγματα ; Σὲ ποιὸν νὰ ὁμολογήσω τὴν ἀγνοιά μου παρὰ σέ Σένα, ὁ ὁποῖος δὲν μέμφεται τὸν ζῆλο μου ; »

Ὁ Αὐγουστῖνος ζητεῖ νὰ κατανοήση, τί εἶναι ὁ χρόνος. Τὸ πρόβλημα φαίνεται εὐκόλο καὶ κοινὸ καὶ ὅμως εἶναι, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, ὀλωσδιόλου σκοτεινὸ καὶ ἡ λύση του δὲν εὐρέθηκε ἀκόμη. « "Ἀκουσα κάποτε ἀπὸ ἕνα πεπαιδευμένο ἄνθρωπο, ὅτι οἱ κινήσεις τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καὶ τῶν ἀστρῶν εἶναι οἱ χρόνοι. "Ἀλλά δὲν συμφώνησα μαζί του ».

Κατὰ τρεῖς τρόπους, λέγει ὁ Πλωτῖνος, ἐζήτησαν νὰ ὀρίσουν τὸν χρόνο οἱ προγενέστεροι. "Ἡ ἐννοεῖται ὁ χρόνος ὡς κίνηση, ἢ ὡς κινούμενο ἢ ὡς κάτι μέσα στὴν κίνηση. "Ὅσοι τὸν ὀρίζουν ὡς κίνηση χωρίζονται σὲ δύο κατηγορίες· μερικοὶ ταυτίζουν τὸν χρόνο μὲ κάθε κίνηση καὶ ἄλλοι τὸν ταυτίζουν μὲ τὴν κίνηση τοῦ σύμπαντος, τὴν κίνηση τῶν οὐρανίων σωμάτων. Αὐτὴν λοιπὸν τὴν ἀποψη ἀναφέρει τώρα ἐδῶ ὁ Αὐγουστῖνος καὶ τὴν ἀποκρούει. Τὸ μόνον ποὺ δέχεται εἶναι ὅτι τὰ ἀστρα καὶ τὰ φῶτα τοῦ οὐρανοῦ εἶναι σημεῖα, δηλαδή σύμβολα τοῦ χρόνου. « Θέλω νὰ φθάσω στὴ γνώση τῆς σημασίας καὶ τῆς οὐσίας τοῦ χρόνου, μὲ τὸν ὁποῖον μετράμε τίς κινήσεις τῶν σωμάτων ». "Ἄλλο χρόνος καὶ ἄλλο κίνηση τῶν οὐρανίων σωμάτων. « Εἶναι ἡ θέλησή Σου, ὅτι πρέπει νὰ συμφωνήσω, ἂν κανεὶς ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἡ κίνηση ἑνὸς σώματος ; Τοῦτο δὲν εἶναι ἡ θέλησή Σου. Γιατί, ὅπως ἄκουσα, κινεῖται κάθε σῶμα ἐν χρόνῳ· ἔτσι λέγεις 'Ἐσὺ. "Ὅτι ὅμως ἡ ἴδια ἡ κίνηση ἑνὸς σώματος εἶναι χρόνος, δὲν τὸ ἀκούω. Περὶ αὐτοῦ δὲν ἀκούω τίποτε. Γιατί ὅταν ἕνα σῶμα κινεῖται, μετράω μέσῳ τοῦ χρόνου τὴν διάρκεια τῆς κινήσεως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῆς ». Τὸ συμπέρασμα τοῦ Αὐγουστίνου εἶναι τοῦτο : ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ κίνηση ἑνὸς σώματος εἶναι κάτι ἄλλο καὶ ἐπειδὴ πάλιν κάτι ἄλλο εἶναι τὸ μέτρο μὲ τὸ ὁποῖον μετράμε τὴν κίνηση, εἶναι προφανές ὅτι ἀπ' αὐτὰ τὰ δύο διάφορα πράγματα, δηλαδή τὴν κίνηση καὶ τὸ μέτρο τῆς, χρόνος εἶναι μόνον τὸ μέτρο τῆς κινήσεως.

"Ἀλλά δὲν μετράμε μόνον τὴν κίνηση, μετράμε ἐν σχέσει μὲ τὴν κίνηση καὶ τὴν στάση ἑνὸς σώματος. Γιὰ τοῦτο προσθέτει ὁ Αὐγουστῖνος ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ κίνηση ἑνὸς σώματος γίνεται κατὰ διαφορετικὸ τρόπο, καὶ εἶναι δυνατὸν καὶ νὰ σταματήσῃ, τότε μετράμε μὲ τὸν χρόνο ὄχι μόνον τὴν κίνηση, ἀλλὰ καὶ τὴν διάρκεια τῆς στάσεώς του καὶ λέμε : τὸ σῶμα τοῦτο ἔμεινε στάσιμο τόσον χρόνο ὅσον εἶχε κινήθῃ ἢ ἔμεινε

στάσιμο δυό και τρείς φορές τόσο, ὅσο εἶχε κινήθῃ. "Ὡστε ὁ χρόνος δὲν εἶναι ἡ κίνηση τῶν σωμάτων. « Καὶ Σοῦ ὁμολογῶ, Κύριε, ὅτι ἀκόμη δὲν γνωρίζω τί εἶναι ὁ χρόνος, καὶ σοῦ ὁμολογῶ ἐξ ἄλλου ὅτι γνωρίζω, πῶς τοῦτο ποῦ λέγω τώρα τὸ λέγω ἐν χρόνῳ. Πῶς λοιπὸν τὸ γνωρίζω αὐτό, ἂν ἡ ἐννοια τοῦ χρόνου μοῦ εἶναι ξένη; Μήπως δὲν γνωρίζω πῶς νὰ βάλω σὲ λέξεις ὅ,τι γνωρίζω; Ἀλλοίμονο σὲ μένα τὸν φτωχό! Ἴσως δὲν ξέρω, τί δὲν ξέρω. Ἰδού, Θεέ μου, ἐνώπιόν Σου εἶναι φανερό, ὅτι δὲν ψεύδομαι ὅπως μιλάω ἔτσι εἶναι καὶ ἡ καρδιά μου. Ἐσὺ θὰ δώσης φῶς στὴ λυχνία μου ὅτι σὺ φωτιεῖς λύχνον μου Κύριε, ὁ Θεός μου φωτιεῖς τὸ σκότος μου ».

"Ὅτι λοιπὸν ὁ χρόνος εἶναι δυνατὸν νὰ μετρηθῇ, τοῦτο, λέγει ὁ Αὐγουστίνος, εἶναι βέβαιο. Τί ὅμως εἶναι ὁ χρόνος, τοῦτο δὲν εἶναι ἀκόμα βέβαιο. « Δὲν Σοῦ ὁμολογεῖ ἡ καρδιά μου μὲ εἰλικρινῆ ὁμολογία, ὅτι ἐγὼ μετράω τοὺς χρόνους; "Ὡστε μετράω, Θεέ μου, δίχως νὰ γνωρίζω, τί μετράω. Μετράω τὴν κίνηση τοῦ σώματος μὲ τὸν χρόνο. Καὶ ὅμως δὲν μετράω καὶ τὸν χρόνο τὸν ἴδιο; . . . Μὲ τί λοιπὸν μετράω τὸν χρόνο τὸν ἴδιο; ». Μετράμε τὴ διάρκεια μιᾶς μακρᾶς συλλαβῆς μὲ τὴ διάρκεια μιᾶς βραχείας καὶ ὀνομάζομε τὴν πρώτη μακρά, γιατί εἶναι διπλάσια κατὰ τὸν χρόνο ἀπὸ τὴ δεύτερη. Μετράμε τὸ μακρὸς τῶν ποιημάτων μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν στίχων, τὸν ἀριθμὸ τῶν στίχων μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ποδῶν, τὸν ἀριθμὸ τῶν ποδῶν μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν συλλαβῶν καὶ τὴ διάρκεια τῶν μακρῶν συλλαβῶν μὲ τὴ διάρκεια τῆς βραχείας. Ἀπ' ὅλα αὐτὰ « συμπεραίνω, λέγει ὁ Αὐγουστίνος, ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἔκταση. *Inde mihi visum est nihil esse aliud tempus quam distentionem.* » Τίνος πράγματος ὅμως ἔκταση, διάσταση εἶναι ὁ χρόνος; Ἰδῶ εἶναι τὸ καιρὸ σημεῖο καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς ἡ ἀπάντηση τοῦ Αὐγουστίνου εἶναι κλασικὴ καὶ ἀκολουθεῖ τὰ ἴχνη τοῦ Πλωτίνου. Θὰ ἦταν νὰ θαυμάζῃ κανεὶς, λέγει ὁ Αὐγουστίνος, ἂν ὁ χρόνος δὲν ἦταν διάσταση, ἔκταση τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς *et mirum, si non ipsius animi.* Ὁ χρόνος εἶναι μορφή τῆς ψυχῆς, ἐσωτερικὴ θεὰ καὶ ἐποπτεία. Ὁ Πλωτίνος λέγει « Πρώτη οὖν αὕτη (ἡ ψυχὴ) εἰς χρόνον καὶ χρόνον ἐγέννησε καὶ σὺν τῇ ἐνεργείᾳ αὐτῆς ἔχει ». Παράγει λοιπὸν ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ τὸν χρόνο καὶ τὸν κρατᾷε μαζί μὲ ὅλη της τὴν ἄλλη ἐνέργεια. « Μετράω τὸν χρόνο τοῦτο τὸ γνωρίζω. Ἀλλὰ δὲν μετράω τὸ μέλλον, γιατί αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη δὲν μετράω τὸ παρόν, γιατί αὐτὸ δὲν ἔχει ἔκταση μέσα στὸν χῶρο, δὲν μετράω οὔτε τὸ παρελθόν, γιατί δὲν ὑπάρχει πιά. Τί μετράω λοιπὸν. Μήπως μόνον τοὺς παρερχομένους καὶ ὄχι τοὺς παρωχημένους χρόνους; Ἐτσι εἰπώθηκε πρὶν. Ψυχὴ μου, κρατήσου καλά καὶ πρόσεξε ὁ Θεὸς εἶναι βοηθός μας αὐτὸς ἐποίησεν ἡμᾶς καὶ οὐχ ἡμεῖς. Ἰδὲς καλά, ποῦ ὑποφώσκει ἡ χαραυγὴ τῆς ἀλήθειας ». Ἡ δυ-

σκολία τοῦ προβλήματος ἀναγκάζει τὸν Αὐγουστῖνο νὰ μεταχειρίζεται συχνὰ παραδείγματα. "Ὅσο ὅπως προχωρεῖ ὁ λόγος σου τόσο καὶ βαθύτερα συλλαμβάνει τὸ πρόβλημα. « Ἐπιθέσε, ὅτι κάποιο σῶμα ἀρχίζει νὰ ἤχη· ἤχει καὶ ἤχει συνεχῶς καὶ ἀντηχεῖ. Τώρα ὅμως ἔχει πιά σταματήσει. Ὁ ἤχος του ἔχει ἐκπνεύσει, καὶ δὲν ὑπάρχει πιά. Προτοῦ ἤχησῃ ὁ ἤχος ἦταν μέλλον καὶ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ μετρηθῇ, ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη. Τότε λοιπὸν, ὅταν ἤχοῦσε, ἦταν δυνατόν νὰ μετρηθῇ, γιατί τότε ὑπῆρχε καὶ ἦταν δυνατόν νὰ μετρηθῇ. Ἀλλὰ καὶ τότε δὲν εἶχε διάρκεια, γιατί περνοῦσε, ὅλο περνοῦσε. Ἀλλὰ ἴσως ἦταν δυνατόν γι' αὐτὸ ἀκριβῶς νὰ μετρηθῇ; Γιατί, ἐνῶ περνοῦσε, ἀπλώνονταν σὲ ὀρισμένη διάρκεια, ὅπου μέσα θὰ ἦταν δυνατόν νὰ μετρηθῇ, ἐνῶ τὸ καθαρὸ παρὸν δὲν ἔχει καμμιά ἐκταση... Καὶ ὅμως μετροῦμε τοὺς χρόνους, ὄχι ὅμως ἐκείνους, ποὺ δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη, οὔτε ἐκείνους, ποὺ δὲν ὑπάρχουν πιά, οὔτε ἐκείνους, ποὺ δὲν ἔχουν καμμιά διάρκεια, οὔτε ἐκείνους ποὺ δὲν ἔχουν καθόλου ὄρια. Ὡστε δὲν μετράμε οὔτε τὸν μέλλοντα οὔτε τὸν παρελθόντα οὔτε τὸν παρόντα οὔτε τὸν παρερχόμενο χρόνο· καὶ ὅμως μετράμε τὸν χρόνο ».

Τὸ μέτρημα τοῦ χρόνου γίνεται μέσα μας. Μέσα μας παράγεται ὁ χρόνος καὶ μέσα μας μετρίεται. Ἡ ἀντινομία του εἶναι, ὅτι ὑπάρχει μόνον ὡς καθαρὸ παρὸν, ὡς ζωὴ τῆς ψυχῆς, καὶ ὅτι ἀπὸ τᾶλλο μέρος, ἐνῶ παρέρχεται μέσα μας, μένει ὡς προοπτικὴ τοῦ παρελθόντος καὶ ὡς προσδοκία τοῦ μέλλοντος. « Μέσα σου, λοιπὸν, ψυχὴ μου, μετρᾷ τοὺς χρόνους μου. Μὴ μοῦ ἀντείπης: πῶς γίνεται τοῦτο; Μὴν ἀφήνεις τὸν ἑαυτὸ σου νὰ συγχυσθῇ ἀπὸ τὸ σμῆνος τῶν ἐντυπώσεων ποὺ δέχεσαι. Μέσα σου, λέγω, μετρᾷ τοὺς χρόνους. Τὴν ἐντύπωση, ποὺ ἀσκοῦν ἐπάνω σου τὰ παρερχόμενα πράγματα, καὶ ἡ ὁποία μένει καὶ ὅταν ἐκεῖνα περάσουν, αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν παρούσα ἐντύπωση, μετράω, ὄχι ἐκεῖνο ποὺ πέρασε καὶ προκάλεσε μέσα μου τὴν ἐντύπωση. Αὐτὴν μετράω, ὅταν μετράω τὸν χρόνο ». Ὁ χρόνος λοιπὸν ὁ πραγματικὸς εἶναι συνυφασμένος μετὴν ἐνέργεια τῆς ψυχῆς, μὲ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ της, εἶναι βίωμα τῆς στιγμῆς. Ἀπ' αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο βίωμα προχωροῦμε ὕστερα σὲ ἓνα ἰδανικὸ σχῆμα τοῦ χρόνου, τὸ ὁποῖον ἐπεκτείνουμε καὶ πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ πρὸς τὸ μέλλον. Ἡ προέκταση αὐτὴ εἶναι ἀφηρημένη καὶ εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἐπ' ἄπειρον. Δὲν εἶναι ὅμως ὁ ἀφηρημένος αὐτὸς χρόνος καὶ ὁ πραγματικὸς. Πραγματικὸς χρόνος εἶναι τὸ συγκεκριμένο χρονικὸ βίωμα τῆς ψυχῆς, τὸ τώρα, ὅπου μέσα ὑπάρχει ὅλη ἡ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ὁ Αὐγουστῖνος τὸ ἐκφράζει ὡς ἑξῆς: « Ἀλλὰ πῶς μπορεῖ τὸ μέλλον, τὸ ὁποῖον ἀκόμη δὲν ὑπάρχει, νὰ ἀναλωθῇ ἢ νὰ ἐξαντληθῇ, πῶς μπορεῖ τὸ παρελθόν, τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει πιά, νὰ αὐξηθῇ, ἂν ἡ ψυχὴ μου, τὸ πνεῦ-

μα μου, όπου μέσα αυτά γίνονται, δεν άσκήση μιá τριπλή λειτουργία; Γιατί ή ψυχή μου προσδοκᾷ, αντιλαμβάνεται και αναμιμνήσκειται και έτσι τὸ προσδοκώμενο απ' αὐτήν περνάει μέσω τῆς αντίληψεως και μεταπίπτει στη μνήμη. Ποιὸς ἀρνεῖται λοιπὸν ὅτι τὸ μέλλον δὲν ὑπάρχει ἀκόμη; Ἡ προσδοκία ὅμως τοῦ μέλλοντος ὑπάρχει ἤδη μέσα στὸ πνεῦμα. Ποιὸς ἀρνεῖται ὅτι τὸ παρελθὸν δὲν ὑπάρχει πιά; Ἄλλὰ ή μνήμη γιὰ τὸ παρελθὸν ὑπάρχει ἀκόμη μέσα στὸ πνεῦμα. Ποιὸς ἀρνεῖται ὅτι τὸ παρὸν δὲν ἔχει διάρκεια, ἀφοῦ αὐτὸ περνάει σὲ μιá στιγμῆ; Ἄλλὰ ή αντίληψη τοῦ παρόντος διαρκεῖ. Μὲ αὐτὴν θά λάβῃ διάρκεια ὡς παρελθὸν ὅ,τι πρόκειται νὰ προσέλθῃ σ' αὐτήν. Ὡστε δὲν εἶναι τὸ μέλλον μακρὸ, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ τὸ μακρὸ μέλλον εἶναι μόνον μιá μακρὰ προσδοκία γιὰ τὸ μέλλον. Ἐπίσης δὲν εἶναι τὸ παρελθὸν μακρὸ, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει πιά, ἀλλὰ τὸ μακρὸ παρελθὸν εἶναι μόνον μιá μακρὰ ἀνάμνηση γιὰ τὸ παρελθὸν». Ὡστε τὸ μέλλον εἶναι προσδοκία, τὸ παρελθὸν εἶναι μνήμη και τὰ δυὸ δηλαδὴ ὑπάρχουν μόνον μέσα στὸ νοῦ μας. Μέλλον και παρελθὸν ἀποτελοῦν τις δυὸ ὕψεις τῆς τριπλῆς ἐνέργειας τῆς ψυχῆς μας σχετικῶς μὲ τὸ χρόνο. Ἡ τρίτη ὕψη εἶναι τὸ παρὸν, αὐτὸ ποὺ πραγματικῶς ἐνσαρκώνει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χρόνου. « Παροῦσα εἶναι ή προσοχή μου, διὰ τῆς ὁποίας διέρχεται ὅ,τι ἦταν μέλλον, γιὰ νὰ γίνῃ παρελθὸν».

Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ τοῦ χρόνου ἔχει γιὰ τὸν Αὐγουστῖνο διπλὸ σκοπὸ, γνωστικὸ και πρακτικὸ. Πρέπει πρῶτα νὰ καταλάβῃ καλὰ ὁ χριστιανὸς τί εἶναι ὁ χρόνος, ποιά εἶναι ή οὐσία του, γιατί ἂν δὲν καταλάβῃ τὴν οὐσία τοῦ χρόνου, τοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ προχωρήσῃ μὲ τὸ νοῦ του πέρα ἀπὸ τὸ χρόνο, και νὰ συλλάβῃ τὸ αἰώνιο. Ὁ πρακτικὸς λοιπὸν σκοπὸς εἶναι ὅτι ὁ Αὐγουστῖνος τείνει μὲ τὸ πνεῦμα του, ἀφοῦ συλλάβῃ τὴν οὐσία τοῦ χρόνου, νὰ περάσῃ πέρα ἀπὸ τὴ γένεση τοῦ χρόνου, ἀπὸ τὸν κόσμον και νὰ συλλάβῃ τὴν αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ. Ὅ,τι ὀνομάζομε ζωὴ τῆς ψυχῆς οἰκοδομεῖται ἐξ ὀλοκλήρου ἐπάνω στη μορφή τοῦ χρόνου. Ἡ μνήμη συγκρατεῖ ὅλο αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα. Ὁ ἔρωσ ὅμως τῆς ψυχῆς εἶναι νὰ προχωρήσῃ πέρα ἀπὸ τὴν χρονικότητά της. Ὁ χριστιανὸς λοιπὸν καλεῖται τώρα, ἀφοῦ συλλάβῃ τὴν οὐσία τῆς χρονικότητας και ἀφοῦ θαυμάσει ὅλο τὸ γίγνεσθαι τοῦ χρόνου, τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς συντελεῖται μέσα στὸ πνεῦμα του, νὰ ἐλευθερωθῇ γιὰ λίγο και νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴ χρονικότητα, νὰ ζῆσῃ ἔστω και λίγες στιγμὲς ἐλεύθερος ἀπὸ τὴ φθορὰ τοῦ χρόνου. Ἡ ψυχή του σκορπίζεται μέσα στη χρονικότητα μὲ τὴ συλλογὴ ὅμως ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτὸ της και μέσα απ' αὐτὴν τὴ συγκεντρωμένη κατάστασή της εἶναι δυνατὸν νὰ συλλάβῃ και τὴν αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ. «Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἔλεός Σου εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὴ ζωὴ, ὅτι κρεῖσσον τὸ ἔλεός Σου ὑπὲρ ζωῆς, γιὰ τοῦτο εἶναι ή ζωὴ μου μόνον

διάσταση, ecce distentio est vita mea. Ὁ σκοπὸς τοῦ χριστιανοῦ εἶναι τῶρα πῶς θὰ λησμονήσῃ τὸ παρελθὸν καὶ πῶς θὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τὸ μέλλον. Δὲν ἀξίζει νὰ ἐκτείνεται μὲ τὴν ψυχὴ του πρὸς τὸ μέλλον, πού θὰ περάσῃ κι' αὐτό, δὲν ἀξίζει νὰ διχάζεται οὔτε πρὸς τὰ ἐμπρὸς οὔτε πρὸς τὰ ὀπίσω, ἀλλὰ πρέπει νὰ τείνῃ σ' αὐτὸ πού εἶναι ἐνώπιόν του, πρὸς τὸ αἰώνιο, γιὰ ν' ἀκούσῃ τὴ φωνὴ τῆς αἰνέσεως τοῦ Θεοῦ, « τοῦ ἀκοῦσαι φωνῆς αἰνέσεως », καὶ νὰ θεωρήσῃ τὸ κάλλος τοῦ Κυρίου, « τοῦ θεωρεῖν με τὴν τερπνότητα τοῦ Κυρίου », ἡ ὁποία δὲν φθείρεται.

Ὡς τῶρα ὁ Αὐγουστῖνος ἦταν ὀλοτελῶς, ὅπως λέγει, συγχωνευμένος μὲ τὸν χρόνο, τὴν τάξιν τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζει. « οἱ σκέψεις μου, ἡ ἐσώτατη ζωὴ τῆς ψυχῆς μου, σχίζονται σὲ θυελλώδεις ἀλλαγές, ὥσπου, νὰ γίνω καθαρὸς, νὰ ἐξαγνισθῶ μὲ τὸ πῦρ τῆς ἀγάπης Σου καὶ νὰ συγχωνευθῶ μαζί Σου ». Τὸ τέρμα λοιπὸν εἶναι ἐδῶ ἡ ἔνωση, ἡ συγχώνευση μὲ τὸν Θεό. Ἡ στάση, τὸ σταμάτημα τῶν χρονικῶν διαλογισμῶν καὶ ἡ ἐκσταση τῆς ψυχῆς ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἡ ψυχὴ τὸν τελικὸ τῆς σκοπὸ, νὰ συγχωνευθῇ, ἔστω καὶ γιὰ λίγες στιγμὲς ἐδῶ σ' αὐτὴν τὴ ζωὴ μὲ τὴν αἰωνιότητα. Γιὰ νὰ γίνῃ ὁμοίως τοῦτο πρέπει νὰ κατανοήσῃ κανεὶς πρῶτα τὴν οὐσίαν τοῦ χρόνου, νὰ καταλάβῃ « ὅτι ὁ χρόνος ἄρχισε νὰ ὑπάρχῃ μαζί μὲ τὴ δημιουργία ». Ἀξίζει καὶ ἐδῶ ν' ἀναφέρωμε ἕνα σχετικὸ χωρίο τοῦ Πλωτίνου. « ὅταν λοιπὸν ἡ ψυχὴ ἀποτραβηχθῇ ἀπὸ τὰ ἔξω καὶ ἐνωθῇ μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς, τότε αἴρεται ὁ χρόνος. ὥστε εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἐναρξὴ αὐτῆς τῆς κινήσεως καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ βίου γεννάει τὸν χρόνο. Γιὰ τοῦτο καὶ ἔχει εἰπωθῇ (ἀπὸ τὸν Πλάτωνα) ὅτι ὁ χρόνος γεννήθηκε μαζί μὲ τὸ σύμπαν, γιὰτὶ ἡ ψυχὴ ἐγέννησε τὸν χρόνο μαζί μ' αὐτὸν τὸν κόσμον ».

Ἔτσι λοιπὸν εἰρηνεύει ἡ ψυχὴ τοῦ φιλοσόφου καὶ χριστιανοῦ Αὐγουστίνου. Ἡ ἱστορία τῆς ψυχῆς του καὶ ἡ ἐναγώνια προσπάθειά της νὰ εἰρηνεύσῃ εἶναι μοναδικὴ καὶ ἀποτελεῖ παράδειγμα περιλαμπρο ὄχι μόνον μέσα στὸν αἰῶνα πού ἔζησε, ἀλλὰ καὶ μέσα σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες. Προτοῦ ὁμοίως τελειώσωμε ἀξίζει νὰ ρίξωμε ἀκόμα ἕνα βλέμμα μέσα στὸν ἀγωνιώδη αἰῶνα, ὅπου ἔζησε ἡ μεγάλη αὐτὴ ψυχὴ, ὁ Αὐγουστῖνος. Τὸν αἰῶνα αὐτὸν χωρίζεται τὸ ρωμαϊκὸ κράτος σὲ δύο. Ἡ κρατικὴ γραφειοκρατία, ἡ ὁποία πρὶν ἀναπτύχθη ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ συγκετρωτικὰ πρὸς τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα, ἀναπτύσσεται τῶρα μὲ τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο καὶ πρὸς τὰ κάτω. Ὁ αὐστηρὸς διαχωρισμὸς τῶν τίτλων, τῶν ἐξουσιῶν καὶ τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ κράτους εἶναι γινώρισμα τοῦ τετάρτου αἰῶνα. Ἡ ἀπόλυτη ἐξουσία, ὅπου εἶχε φθάσει τὸν περασμένο αἰῶνα ὁ Διοκλητιανός. τὸ κορύφωμα τῆς αὐτοκρατορικῆς δυνάμεως, μὲ τὸν διαχωρισμὸ τῶν ἐξουσιῶν καὶ μὲ τὴν διαίρεση τοῦ κράτους ἐξαδυνατίζει πολὺ. Οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Πέρσαι ἀνοίγουν σὲ διά-

φορα μέρη τὰ σύνορα τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ Οὔννοι καὶ οἱ Βησιγότθοι εἰσβάλλουν καὶ ἐξαπολύουν τὸ χάος καὶ τὴν καταστροφή μέσα στὸ πολιτισμένο μέρος τοῦ τότε κόσμου. Τώρα ἀρχίζει στὴ Δύση νὰ θεμελιώνεται ἡ φεουδαρχία. Ἐπίσης στὸ Βυζάντιο γεννιέται τώρα, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Mommsen, ἡ ἐπαρχιακὴ ἀριστοκρατία. Ὁξύτατοι ἀγῶνες πνευματικοὶ συνταράζουν τὸν αἰῶνα αὐτόν, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει μὲ φοβεροὺς διωγμοὺς ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Μὲ τὸν Κωνσταντῖνο ὅμως ἡ ἐκκλησία θριαμβεύει καὶ καταλήγει στὴ διατύπωση τοῦ συμβόλου τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Ὅμως ὁ ἀρχαῖος κόσμος δὲν εἶχε ἀκόμη ἀποθάνει· ἡ τελευταία μεγάλη ἀντίθεση τοῦ Ἔθνισμοῦ ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐνσαρκώνεται στὸ πρόσωπο Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου, ὁ ὁποῖος ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Μάρκου Λύρηλιου καὶ τὴν ἰδανικὴν τῆς στωικῆς φιλοσοφίας καὶ θέλει νὰ ἰδρύσῃ ἐθνικὴ ἐκκλησία, γιὰ νὰ περισώσῃ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας. Ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα εἰκονίζουν τὸν ἐσωτερικὸν διχασμὸν τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ. Ἡ ἐκκλησία παράλληλα διεξάγει ἀγῶνες καὶ πρὸς τὰ μέσα καὶ πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν δύο σχολῶν Ἀντιοχείας καὶ Ἀλεξανδρείας κορυφώνεται εἰς τὰ πρόσωπα τοῦ αἵρετικοῦ Ἀρείου καὶ τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου. Παράλληλα ὁ κληρονόμος τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας Ἰάμβλιχος καὶ ὁ μαθητὴς του Θεόδωρος προβαίνουν σὲ τόσο λεπτοφυεῖς, ἀραχνούφαντες διακρίσεις ἐννοιῶν καὶ ὑποστάσεων, ὥστε διαλύουν τὴν μονολιθικὴν σχεδὸν ἐνότητα τοῦ νεοπλατωνικοῦ συστήματος καὶ τὴν καθαρὴν πνευματικότητά του καὶ ζητοῦν νὰ ἀποκαταστήσουν πάλι τοὺς θεοὺς, τοὺς δαίμονες καὶ τοὺς ἥρωες, δηλαδὴ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴν θρησκείαν. Ἐξ ἄλλου τὰ ὀνόματα τοῦ Εὐσεβίου, τοῦ Ἀθανασίου, τοῦ Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ τοῦ Ἱερωνύμου ἐπισκιάζουν αὐτὴν τὴν τελευταία ἀναλαμπὴ τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος καὶ φανερώνουν τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Ἐν τούτοις κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτόν δὲν ἐπικρατεῖ συστηματικὸν πνεῦμα, ἀλλὰ περισσότερο συζητητικόν, διαλεκτικόν. Σὲ πολλὰ μάλιστα σημεία τὸ πνεῦμα αὐτὸ εἶναι διαφωτιστικόν μὲ ἐπικράτησιν στοιχείων ἐμπειρικῶν. Εἶναι καὶ τοῦτο δεῖγμα ὅτι τὸ γενικὸν πνεῦμα τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ φέρεται πρὸς τὸν διχασμὸν καὶ τὴν ἀνάλυσιν. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καὶ μὲ τὴν στροφὴν τῶν φιλοσοφούντων ἀπὸ τὸν Πλάτωνα πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη. Ὁ Θεμιστιος εἶναι ὁ κυριώτερος ἐκπρόσωπος τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῶν τάξεων. Τὰ κλασικὰ συστήματα τῆς φιλοσοφίας ἐρμηνεύονται τώρα καὶ σχολιάζονται κατὰ τρόπον εἰδικόν καὶ ἀτομικόν, χάνουν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τους γενικότητα καὶ πληρότητα. Γενικῶς χαρακτηρίζει τὸν αἰῶνα αὐτόν πνεῦμα ἐκλαϊκευτικόν, ἀναλυτικόν.

Ὁ ἀρχαῖος κυνισμὸς ἀναζῆ στο πρόσωπο Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου. Στοιχεῖα τῶν Ἐπικουρείων ξαναζοῦν στὸν Θεμιστιο καὶ στὸν Νεμέσιο. Ἐντονώτερα ὁμοίως ξαναζῆ ἡ φιλοσοφία τῆς Στοᾶς, τῆς ὁποίας πολλὰ στοιχεῖα εὐρίσκομε μέσα στὰ ἔργα τοῦ Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τοῦ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου, τοῦ Ἀμβροσίου. Ἡ ἐκλαϊκευτικὴ αὐτὴ τάση τοῦ αἰῶνα τούτου ἐξωτερικεύεται μὲ τὸ ὄργανο τῆς ρητορικῆς, τῆς ὁποίας ἡ αἴγλη εἶναι πολὺ μεγάλη ὅπως εἶδαμε καὶ ἀπὸ τὸν Αὐγυστῖνο.

Ἡ στροφὴ λοιπὸν ὄχι μόνον τοῦ Αὐγυστίνου ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἄλλων πρὸς τὴν ἐσωτερικότητα ὑποβοηθεῖται καὶ ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα καὶ ἀπὸ τὴν ὅλη κίνηση τῶν ἰδεῶν. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀγωνία τῆς ψυχῆς τοῦ Αὐγυστίνου ἐπιτείνεται ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, ὅπου μέσα τὸν ἔταξε ἡ ἱστορικὴ μοῖρα. Ἡ ἱστορία τῆς ψυχῆς του εἶναι λοιπὸν ταυτόχρονα καὶ ἱστορία τῆς ἐποχῆς του. Καὶ ὅ,τι ἔξω ἐδίχαζε καὶ διαιροῦσε τὰ πνεύματα, τοῦτο ἀκριβῶς μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ μεγάλου φιλοσόφου καὶ χριστιανοῦ ἐλάμβανε βάθος πρωτοφανές καὶ νόημα κοσμοϊστορικό. Γιὰ τοῦτο τὸ πρόσωπο τοῦ Αὐγυστίνου δὲν φανερώνει μόνον τὴν τελευταία φάση τῆς πάλης Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ καινοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τὴν νίκη τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ἐνθρόνισή του μέσα στὸ ἄδυτο τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς τὸ ἄδυτο τῆς ψυχῆς, τὸ ἐκχριστιανισμένο καὶ ἀνανεωμένο, μᾶς καλεῖ νὰ εἰσέλθωμε ὁ ἱερός-Αὐγυστῖνος, νὰ ἰδοῦμε τί κοσμοϊστορικὴ μεταβολὴ ἐγένε ἐκεῖ μέσα καὶ νὰ θαυμάσωμε τὴ δύναμη τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος.